

Het Brabants als standaardtaal bij Kiliaan

door

FRANS CLAES S. J.

In de inleiding op zijn *Dictionarium* van 1588 en zijn *Etymologicum* van 1599 schrijft Kiliaan dat hij in zijn woordenboek 'Teutonicas dictiones' opneemt, woorden die in 'Germania inferior' in gebruik zijn of geweest zijn. De termen 'Teutonicum' en 'Germania inferior' komen hier wel ongeveer overeen met het huidige Nederlands en het Nederlandse taalgebied, al strekte dit gebied zich wat verder naar het oosten uit¹. Onder de verschillende gewesttalen in dit taalgebied noemt Kiliaan bij de woorden die hij opneemt, in de eerste plaats 'voces itaque Brabantis in primis vsitatas', vooral de woorden die bij de Brabanders gebruikelijk zijn, en verder bovendien ('insuper') de woorden die zeer gebruikelijk zijn ('vsitatissimas') bij de Vlamingen, de Hollanders, de Friezen, de Zeeuwen (erbij gevoegd in 1599), de Sicambren (dit zijn de inwoners van Gelre, Kleef en Gulik) en ook bij de Saksen (dit zijn de Nederduitseren in de huidige zin van het woord) en de Alemannen of Hoogduitseren².

Kiliaan verklaart verder in zijn inleiding dat hij zijn woordenboek tot nut wil laten strekken niet alleen van Brabant, maar ook van de andere streken van Germanië, vooral van Neder-Germanië (het Nederlandse taalgebied). Hij voegt er nog aan toe dat hij zich zorgvuldig gehouden heeft aan de algemene tongval van de Brabantse taal (een algemeen Brabants?) en aan de schrijfwijze die bij de drukkers het meest in gebruik is. Zonder goede reden heeft hij daar niets aan veranderd.

Vooraan in zijn woordenboek neemt Kiliaan ook een citaat op uit de *Mithridates* (Zürich 1555) van de Zwitserse geneesheer en humanist Conrad Gesner, met een getuigenis over de uitmuntendheid en voortreffelijkheid van de Brabantse taal. Deze taal wordt volgens Gesner in zijn tijd als keuriger (beschaafder) beschouwd dan de talen

1. F. CLAES, *Lingua Teutonica bij Kiliaan*, in: *Tijdschr. voor Nederlands en Afrikaans* 2 (1984), p. 154-169.

2. Saksen en Hoogduitseren neemt Kiliaan in deze reeks blijkbaar op wegens de oude stamverwantschap van de Germaanse woorden: cf. F. CLAES, *Hoogduitse woorden bij Kiliaan*, in: *Feestbundel Gilbert de Smet* (ter perse).

van de overige Belgische (Nederlandse³) of Nedergermaanse gewesten, omdat ze gesproken wordt in de grote steden Leuven, waar de studie van de letteren bloeit, Brussel, waar het voornaamste hof van de keizer is, en (door Kiliaan eraan toegevoegd) Antwerpen, dat de beroemdste handelsplaats is.

Hoe komt de bevoorrechte positie van het Brabants in Kiliaans woordenboek tot uiting?

1. Regionale aanduidingen

Regionaal taalgebruik geeft Kiliaan aan door middel van afkortingen onmiddellijk na het trefwoord. Zo komt het meest de afkorting *sic.* (Sicambrisch) voor, 1440 keer, dan *sax.* (Saksisch) 1410 keer, *fland.* (Vlaams) 1400 keer, verder *hol.* (Hollands) 1050 keer, *ger.* (hoogduits) 650 keer, *fris.* (Fries) 634 keer, *Zeland.* (Zeeuws) 40 keer, *campin.* (Kempens) 7 keer, *hol. sept.* (Noordhollands) 4 keer, *leod.* (Luiks, d.i. Belgisch-Limburgs) 3 keer enz.

Op dezelfde wijze geeft Kiliaan soms ook aan dat een woord in een bepaalde stad gebruikt wordt, bijv. met de afkortingen *lovan.* (Leuvens) 50 keer, *brug.* (Brugs) 20 keer, *colon.* (Keuls) 13 keer, *ju-liac.* (Guliks) 11 keer, *brux.* (Brussels) en *gand.* (Gents) elk 6 keer⁴.

Opmerkelijk is dat de aanduiding *brab.* (Brabants) in het *Etymologicum* maar één keer onmiddellijk na het trefwoord staat, bij 'menghel. *brab. j. pinte.* Hemina', d.i. een pint als maat voor natte waren. Deze aanduiding staat in tegenstelling met het erop volgende 'holl. *sicamb.* Heminae duae', omdat deze maat bij Hollanders en Sicambren eens zo groot is. Deze enige aanduiding *brab.* heeft Kiliaan achteraf in zijn werkexemplaar echter geschrapt⁵, in overeenstemming met zijn opvatting dat het Brabants het gewone Nederlands is en dus geen speciale aanduiding hoeft te krijgen.

In de loop van een artikel vinden we wel enige keren de afkorting *brab.* of de term *Brabanti(s)* om te vergelijken met een woord of be-

3. Het Latijnse *Belgicus* werd sinds het midden van de 16de eeuw gebruikt met de betekenis van Nederlands: cf. F. CLAES, *De benaming van onze taal in woordenboeken en andere taalwerken uit de zestiende eeuw*, in: TNTL 86 (1970), p. 288-301, inz. 295-297.

4. Cf. G. DE SMET, *Zum Sicambrium in Kiliaans Wörterbuch*, in: *Sprache in Gegenwart und Geschichte: Festschrift für Heinrich Matthias Heinrichs zum 65. Geburtstag*. Keulen-Wenen, 1978, p. 188-198, inz. 190, en F. CLAES, *Dialectwoorden bij Kiliaan*, in: *Handelingen v.d. Kon. Zuidn. Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis XXXIII* (1979), p. 35-52, inz. 38-39.

5. *De Vierde Kiliaan. Aanvullingen en verbeteringen door Kiliaan zelf toegevoegd aan zijn Etymologicum van 1599*, uitgegeven door F. CLAES, 's-Gravenhage, 1981, p. 14 en 309.

tekenis uit een andere streek. Dan gaat het soms, zoals bij *mengbel*, over een bepaalde maat, bijv. *ghe-met landts*, in Brabant 1/3 en in Vlaanderen 1/4 van een bunder, *grootte*, in Brabant 1/3 van een stuiver en in Vlaanderen 1/2 van een sester, en *korte*, in Brabant 3 en in Vlaanderen 2 mijten. Een eigen term is *prickskens geld*, een speciaal in Brabant geheven belasting. Deze gevallen kunnen we vergelijken met hedendaagse officiële functies of instellingen in België, waarvoor de afkorting 'Belg.' gebruikt wordt. Andere keren noemt Kiliaan na een trefwoord uit een ander gewest een Brabants woord, maar als trefwoord krijgt dit laatste dan geen speciale aanduiding: bijv. bij *gaerde*, *gaerd* 'ger.sax.fris. sicamb.' het Brabantse *boomgaerd*, *roose-gaerd*, bij het voorvoegsel *er* 'fland. holl.' het Brabantse *her*, bijv. in *her-maecten*, en bij *mes* 'fland'. het Brabantse *mis*, bijv. in *mis-doen*, *mis-bruycken*⁶.

Op dezelfde wijze neemt Kiliaan woorden die hij in zijn bronnen met de aanduiding *brab.* vindt, zonder die aanduiding over, bijv. *alfpape* (heggerank), *esel* ('knaep der schilders'), *hoppe* (vogel), *kerssouwe* (madeliefje) en *luys-merckt*, Brabants volgens de *Nomenclator* (1567) van Junius⁷, en de plantnamen *keule*, *lauetse*, *mottenkruyd*, *spinne-koppe*, *verckens-venckel*, *voghel-voet*, *waeter-not* en *wolfs-besien*, Brabants volgens de *Stirpium Historia* (1583) van Dodoens. De auteurs van deze twee bronnen van Kiliaan gaan overigens anders dan hij te werk bij het aanbrengen van regionale aanduidingen: bij hen staat de afkorting *B.* of *Belg.* altijd vóór de Nederlandse woorden en onder die woorden worden er dan sommige als gewestelijk gekenmerkt, vooral Hollandse, Vlaamse, Brabantse, Zeeuwse en Friese⁸. Woorden die alleen Brabants zijn, krijgen bij Junius en Dodoens dus een speciale aanduiding, maar bij Kiliaan niet. Ze behoren volgens hem immers tot het gewone Teutonicum, de taal van zijn woordenboek.

Ik merk nog op dat in de *Thesaurus Theutonicae Linguae* (1573), die volgens het plan van Plantijn de hele taalschat van het Nederlands moest bevatten, ook woorden uit de verschillende gewesten worden opgenomen, maar dan zonder speciale aanduidingen, vaak

6. Een ander geval is *amme-laecken*, waarvan Kiliaan zegt dat het veel door Brabanders gebruikt wordt, maar *tafel-laecken* door anderen, en *tierebus*, dat hij i.v. *kierebus* (',fland.') Hollands en Brabants noemt, maar als trefwoord alleen Hollands. Het gaat hier blijkbaar over *Tielebuis*, de hoofdpersoon van een door de Haarlemse rederijderskamer in 1541 in Diest gespeelde klucht, wiens naam nu nog voortleeft in de Diesterse ',gilde van Tielebuis'. Het was echter geen algemeen Brabants woord.

7. G. DE SMET, *Kiliaan en de Hollandse en Brabantse dialectwoorden uit Junius' Nomenclator*, in: *Handelingen v.d. Kon. Zuidn. Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* XI (1957), p. 25-34, inz. 31-32.

8. F. CLAES, *Dialectwoorden...*, p. 36-37.

als synoniemen naast elkaar. Zo vinden we in de *Thesaurus* als trefwoord bijv. *gacke oft cauwe* (volgens Kiliaan is *gacke* 'ger. sax. si-camb.'), *bakelaer, baye, lauwerbesye* (volgens Kiliaan is *baye* 'vetus fland.') en *Uisse, buntzinck, vlck, vuere oft meert* (volgens Kiliaan is *bonsinck, bontsinck, buntsinck* 'sicam. holl. fris.' en *ulck, ullick* 'fris.'). Kiliaan gaat wetenschappelijker te werk door aan te geven in welk gewest de woorden voorkomen die niet Brabants zijn.

2. Verbrabantsing van woorden uit andere gewesten

Woorden uit een ander gewest past Kiliaan aan zijn eigen Brabants spelling- en uitspraakstelsel aan. Dat hij al in zijn *Dictionarium* van 1574 Hoogduitse woorden aanpaste, is duidelijk in de volgende voorbeelden: het Duitse *Achszlen* werd bij hem tot *acksele, Bützen* tot *boetsen, Pfulwen* tot *pulwe, Knoblauch* tot *knooplook* en *Schwantz* tot *swants*⁹. Op dezelfde wijze past hij ook in zijn *Etymologicum* van 1599 Hoogduitse woorden uit *Die Teütsch Spraach* (1561) van Maaler aan, bijv. *Anmal, Ammaal* tot *aen-mael, Anreden* tot *aenreden, Anreitzen* tot *aen-rijtsen, Anstand* tot *aen-stand* en *Anwalt* tot *aen-wald*.

Woorden uit andere Nederlandse gewesten past Kiliaan eveneens aan zijn Brabants systeem aan. Zo geeft hij een Brabants uitzicht aan een aantal Vlaamse woorden die hij uit het *Naembouck* (2de uitg. 1562) van Lambrecht overneemt. Meestal noemt hij ze in de verbrabantste vorm ook nog 'fland.', bijv. *beghilen* (bedriegen), dat bij hem tot *be-ghijlen* wordt, *brine* (pekkel) tot *brijn, buschen* (slaan) tot *buyschen, derdelijng* (bloedverwant in de derde graad) tot *derdelinck* en *drooghen harijng* (bokking) tot *drooghen harinck*. Andere woorden, die hij blijkbaar ook in het Brabants kent, past hij aan zonder ze nog 'fland.' te noemen, bijv. *Achterhende vanden schepe* tot *achter-eynde van 't schip* en *Achterghetughe van den peerde* tot *achter-ghetuygh*. Ook woorden uit andere streken past hij op deze wijze aan, bijv. uit *De Occultis Naturae Miraculis* (1581) van de Zeeuw Lemnius *duuebecken* (trekkebekken) tot *duyuen-becken* en *meyster wortel* (een plant) tot *meester-wortel*¹⁰. Deze twee woorden

9. F. CLAES, *De bronnen van drie woordenboeken uit de drukkerij van Plantin: het Dictionarium Tetraglotton* (1562), *de Thesaurus Theutonice Linguae* (1753) en *Kiliaans eerste Dictionarium Teutonico-Latinum* (1574). (Brussel) 1970, p. 297, 299, 313.

10. F. CLAES, *Levinus Lemnius, een Zeeuwse bron van Kiliaan*, in *TNTL* 90 (1974), p. 132-149. *Duuebecken* staat in *De Occultis Naturae Miraculis* op p. 433 en *meyster wortel* op p. 425.

neemt Kiliaan zonder een speciale aanduiding op, dus als algemeen Teutonicum.

Verbrabantsingen die Kiliaan consequent blijkt toe te passen, zijn de diftongering van lange *i* tot *ij*, bijv. in *brijn*, en van lange *u* tot *ui*, bijv. in *buyschen*, de weglating van de eind-*e* waar hij ze niet kent, bijv. in *brijn*, de verandering van de uitgang *-ngh* in *-nck*, bijv. in *derdelinck* en *harinck*, en de weglating van de hypercorrecte *h*, bijv. in *achter-eynde*. Andere vormen met hypercorrecte *h* neemt Kiliaan evenwel op als 'fland.' met een verwijzing naar de vorm zonder *h*, bijv. *hechten staet.fland. j. echten* en *hoeffenen j. oeffenen*¹¹.

Een andere verbrabantsing is die van *achterwaersterigghe* uit het *Naembouck* tot *achterwaerster*: *-igghe* of *-egge* is inderdaad een Vlaams, geen Brabants suffix. Deze verbrabantsing werd echter reeds in de *Thesaurus Theutonicae Linguae* toegepast. Dat Kiliaan *achterwaerster* via deze bron uit het *Naembouck* heeft overgenomen, zal wel de reden zijn waarom hij dit typisch Vlaamse woord niet 'fland.' noemt. Hetzelfde kunnen we zeggen van *achter-waeren de craemvrouwe*, *galghen-lap*, *luys-bosch* en *luys-poke*, die ook typisch Vlaams zijn en die Kiliaan ook via de *Thesaurus* aan het *Naembouck* heeft ontleend¹². Ten onrechte heb ik vroeger verondersteld dat Kiliaan *achterwaeren* en *achterwaerster* misschien mooie woorden vond, die hij (in een verbrabantste vorm) in de standaardtaal wilde opnemen¹³. Zo'n houding past eigenlijk niet bij Kiliaan. Hij wilde veel-er zo nauwkeurig mogelijk het gewestelijke taalgebruik aangeven, maar maakte daarbij soms fouten, o.a. onder invloed van zijn bronnen.

De verbrabantsing die Kiliaan op woorden uit andere gewesten toepast, toont dat hij de Brabantse spelling en uitspraak als norm voor zijn woordenboek neemt, dat het Brabants zijn 'standaard-taal' is.

3. Hoe algemeen is het Brabants van Kiliaan ?

Ook in Kiliaans tijd waren er heel wat verschillende schakeringen van het Brabants. Wil hij die zo volledig mogelijk opnemen, of be-

11. F. CLAES, *Iets over Vlaams bij Kiliaan*, in *Wetenschappelijke Tijdingen* 32 (1973), kol. 345-350, inz. 349-350.

12. F. CLAES, *De bronnen...*, p. 235-236.

13. F. CLAES, *Iets over Vlaams...*, kol. 348.

perkt hij zich hoofdzakelijk tot één enkel dialect, of streeft hij naar een soort algemeen Brabants?

Eerst merk ik op dat Kiliaan soms aangeeft dat woorden slechts in een (klein) deel van Brabant bekend zijn, door aanduidingen van Brabantse stadnamen, het meest Leuven (50 keer), zoals ik boven al gezegd heb, maar ook nog Antwerpen en Brussel (elk 7 keer) en Mechelen (3 keer), terwijl ook de al vermelde aanduiding Kempens op de Antwerpse of de Noordbrabantse Kempen kan slaan. Daarnaast heeft hij bij de aanvullingen in zijn werkexemplaar ook nog de afkorting *Buscod.* ('s-Hertogenbosch) gebruikt¹⁴. Bij woorden die hij van de Bosschenaars Berckelaer, Pelegromius en Vladeraccus overneemt, voegt hij echter nooit een speciale aanduiding. Hun taal hoort tot Kiliaans Brabants.

Niet alleen voor het woordgebruik maar ook voor de woordvormen vormt het Brabants de grondslag van Kiliaans woordenboek. Het gaat dan wel over een ruim opgevat Brabants, met invloed van schrijftaalkvormen uit andere streken. Weliswaar neemt Kiliaan soms alleen een Brabantse vorm van een woord op, bijv. *stouwen* (niet : stuwen), *terwe* (niet : tarwe) en *vremd* (niet : vreemd) en geeft hij vaak door een verwijzing zijn voorkeur voor een Brabantse vorm te kennen, bijv. *deelen. j. deylen*, *duyr. j. dier*, *henne. j. binne*, *kunste. j. konste* en *swart. j. swert*. Andere keren evenwel plaatst hij een algemenere en een Brabantse vorm naast elkaar zonder een voorkeur uit te spreken, bijv. *beemd, bemd* en *harinck, herinck* (deze laatste vorm heeft hij niet als trefwoord opgenomen), of verwijst hij naar de algemenere vorm, bijv. *beld. j. beeld*, *erm. j. arm*, *gruen. j. groen*, *kese. j. kaese*, *merckt. j. marckt*, *rueren. j. roeren* en *suet. j. soet*.

Soms neemt Kiliaan alleen maar een algemenere vorm op, die ook in een deel van Brabant kan voorkomen, zonder de beperktere Brabantse vorm te vermelden, die bijv. wel in de *Thesaurus Theutonicae Linguae* staat. Zo schrijft Kiliaan alleen *aen-placken* (Thes. : *aenplecken*), *broeder* (Thes. : *broeder, broer oft brueder*), *komen* (Thes. : *kommen, oft komen*), *soecken* (Thes. : *soecken, oft suecken*) en *voeren* (Thes. : *voeren, oft vueren*). Het is mogelijk dat Kiliaan meer Antwerpse vormen opneemt en de Brusselaar Madoets, auteur van de *Thesaurus*¹⁵, meer Brusselse vormen. Dat Kiliaan niet al deze vormen uit de *Thesaurus*, die een belangrijke bron voor hem was, heeft overgenomen, toont aan dat hij niet al wat Brabants was, in zijn woordenboek wilde opnemen.

14. *De Vierde Kiliaan...*, p. 14 en 36.

15. F. CLAES, *Andries Madoets, auteur van de Thesaurus Theutonicae linguae*, in: *Wetenschappelijke Tijdingen* 30 (1971), kol. 157-163.

De *h*, die in een groot gedeelte van Brabant geen foneem is, beschouwt Kiliaan als een wezenlijk bestanddeel van zijn Teutonicum en ook van zijn Brabants. Boven heb ik al gezegd dat hij het voorvoegsel *her* als Brabants stelt tegenover het Vlaamse en Hollandse *er*: volgens hem zeggen de Vlamingen en Hollanders *ermaecken* en de Brabanders *hermaecken*. Hij redeneert hier blijkbaar vanuit het deel van Brabant waar de *h* een foneem is. Het is overigens niet uitgesloten dat hijzelf de *h* in zijn eigen Duffels dialect kende. De *h*-lijn loopt nu juist ten oosten van Duffel en Lier¹⁶. Kiliaans voorkeur voor de vormen met *h* zal bovendien wel versterkt, zo niet ingegeven, zijn door de traditie van de schrijftaal.

Sommige woorden die, althans nu, slechts in een beperkt deel van Brabant gebruikelijk zijn, heeft Kiliaan evenwel als algemeen opgenomen, bijv. *ghe-legge* (schoof), *ghe-leghe* (hoeve), *gritsel* (hark), *leese* (wagenspoor), *pepel* (vlinder), *schop* (afdak), *sille lands* (1/4 van een bunder), *souwe* (riool, afvoerkanaal) en *tetsen* (licht slaan). Toch is het aantal typische woorden uit mijn eigen Hagelands dialect die bij Kiliaan te vinden zijn, maar heel klein. Op juist honderd Hagelandse dialectwoorden die ik de laatste tien jaar in het tijdschrift *Oost-Brabant* besproken heb, staan er maar 24 in het *Etymologicum* van 1599. Van deze 24 zijn er dan nog 4 die er een andere speciale aanduiding krijgen, nl. *hercke* (sax. fris. sicamb. holl. : hark), *holentere* (i.v. *holder-tere*. vet. sic. : vlierboom), *kudde* (vetus : varken) en *pimpel* (louan. : vlinder), die hij dus niet als eigenlijk Brabants beschouwt. Zo heeft Kiliaan van die honderd typische Hagelandse woorden er maar twintig, d.i. juist 1/5, als Teutonicum opgenomen. Het is wel duidelijk dat hij niet alle woorden die in elk deel van Brabant gebruikt worden, heeft willen opnemen. Veeleer beschouwde hij als Nederlandse cultuurtaal wat in Brabant vrij algemeen was, en dan vooral in de schrijftaal. Hij steunde trouwens meestal op geschreven bronnen.

Besluit

Zoals Heeroma het gezegd heeft, ziet Kiliaan het Nederlands van Brabant uit en wil hij een Nederlandse cultuurtaal op een Brabantse grondslag opbouwen¹⁷. Als grondslag voor zijn woordenboek heeft

16. In de dorpen die ten oosten van Duffel liggen, Koningshooikt, Berlaar en Kessel, is de *h* nog een foneem volgens L. GROOTAERS, *De aangeblazen h in het Oosten van ons land*, in: *VMKVA*, 1942, p. 219. Cf. F. CLAES, *Iets over Vlaams...* kol. 349-350.

17. K. HEEROMA, *Het Nederlands van Brabant uit gezien*, in: *Brabant* 1969, nr. 2, p. 6-10.

hij de gewesttaal van Brabant genomen, dat in zijn tijd het culturele centrum van de Nederlanden was. Hij hield zich echter aan de verzorgde vorm van het Brabants, die toen ook in de schrijftaal toonaangevend was. Wat daarvan afweek, duidde hij aan als beperkt taalgebruik van een bepaalde streek of stad in of buiten Brabant. Wat echter in Brabant algemeen aanvaard werd, vond hij ook bruikbaar voor het hele Nederlandse taalgebied. Zo kunnen we het verzorgde Brabants de norm of de standaard van Kiliaans Nederlands noemen en de standaardtaal in zijn woordenboek.

De Antwerpse onderwijzer en dichter Peeter Heyns zegt hetzelfde met andere woorden wanneer hij zich vooraan in zijn *Spiegel der werelt* (2de uitg. Antwerpen, 1583) „Totten Nederlantschen poeten” richt en zijn moedertaal tegenover het Frans stelt :

„Elke tael heeft sijn wet, elck landt heeft sijn ghespan,
't is Brabants dat ick spreek, Brabants wil ick dan dichten”.

Evenals Heyns richt Kiliaan zich tot het hele Nederlandse taalgebied, maar beiden beschouwen ze het Brabants als de toonaangevende taal in dat gebied.